

1. Из извора се види да постоји више категорија *земаља*. Прво то је термин за означавање државне територије (српска, грчка *земља*), па затим за означавање старих историјских области (Зета, Рашка, Требиње, Хум). И једне и друге се срећу у титулама српских владара. *Земља* је и територијално-управна јединица, почев од Хвосна и Топлице, па до Жеглигова. И на крају *земљом* се назива и одређени крај, предео као Гацко или Овче Поље.

2. *Земља* је као и жупа управна и територијална јединица. *Земља* се састоји од већег броја жупа. *Земље* као што су Зета, Требиње или Хум садрже већи број жупа, док *земље* као што су Полошка, Жеглигово или Дубочица обухватају само две или три жупе. Старије *земље* имају чвршће географске оквири, док оне млађе не морају увек бити чврсто географски одређене. Неке од њих су се одржале кроз цео средњи век, а неке су временом нестале.

3. Територија *земље* обично одговара духовном подручју једне епископије, али може бити и мања по обиму. *Земље* које се територијално поклапају са духовним подручјем епископије су: Хвостно, Рашка, Топлица, Моравице, Срем, Браничево и Сер. Формирању једне *земље* доприноси присуство и деловање епископског средишта, као и формирање и постојање удеоних области појединих чланова династије Немањића.

4. *Земљама* управљају силни и могу држати више *земаља* под својом управом. То су углавном чланови и рођаци владајуће династије. Поред управног значења *земља* подразумева и одређену територију и чини се да је то значење у овом случају претежније. Јер 1536. године не постоји српска држава па ни државна управа, али без обзира на то постоји *земља* Дубочица, слично се може рећи и за Моравице.

Siniša Mišić

The „Land” in the State of Nemanjic Sovereigns

The paper analyzes the notion of the word „land” and different categories it involves. Broadly speaking the word „land” covers notions of state and ethnic territories. As such it is used in titles of Serbian sovereigns, where Serbian, Raska, Maritime and Greek „lands” are mentioned. „Lands” also include old historical areas such as: Zeta, Raska, Trebinje, Hum. The „land” is basically treated as administrative and territorial unit. The „Land” always includes a great number of districts and its territory usually corresponds to spritual area of one bishopric (Hvostno, Raska, Toplica, Moravice, Srem, Branicevo) although it can be smaller in size (Poloska, Zeligovo, Dubocica). Older „lands” have geografically more fixed boundaries than the younger ones. „Lands” are governed by the „mighty ones” who can keep several of them under control. They are mostly members or relatives of the ruling dynasty. Presence and activities of bishopric centre as well as the existence of land shares belonging to members of the Nemanjic dynasty helped creating a „land”.

Наум Кајчев

УДК: 371.671:886.1:[323.1(497.17)]1878/1912”

„Драга отаџбино, како си лепа”:

националне идентификације и представе о Македонији,
стваране посредством уџбеника књижевности у Бугарској и
Србији (1878–1912)

Ајсџиракџи: Рад је посвећен различитим припадницима образовних система Србије и Бугарске, истраживању националне идентификације и настанку представе о Македонији, посредством школских уџбеника, у раздобљу од 1878. до 1912. године.

Значај уџбеника у саздавању оних представа и нагласака који у околностима новог времена стварају од човека грађанина, а од етноса или територијално-политичке заједнице – нацију, може се већ сматрати опште признатим. Није зато ни потребно изнова доказивати тврдњу, да „постоји мноштво извора социјализације у модерном друштву, али ни један од њих не може се упоредити са уџбеницима, и њиховом способношћу да преносе унифицирану, одобрену, чак и официјелну верзију онога, у шта млади треба да верују.”¹ У бугарском и српском случају, пажња истраживача уколико је и била окренута периоду националних држава пре Првог светског рата, усмеравана је преваходно на уџбенике историје.² Чарлс Јелавич био је једини који је разматрао настанак „јужнословенских национализма” у школама, у светлу уџбеника књижевности и географије.³ Уствари, уџбеници књижевности заслужују много већу пажњу од свих изучаваних предмета, националном језику дато је средишње место у образовном програму. То се види из великог броја часова на сва три образовна

1 V. Berghahn, and H. Schissler (Eds.), *Perceptions of history. International textbook research on Britain, Germany and United States*, Oxford 1987, 141.

2 Г. Јанушић, *Историја у школама у Србији XIX века*. Докторска дисертација. Београдски универзитет, 1996; М. Радева, „Уџбеници по бугарска историја и възпитанието на национални чувства и национално съзнание”, *Годишник на СУ, ИФ*, т. 75, 1886, 88–123; *Образџи на съседните в училищните уџбеници по бугарска историја след Освобождението – Другиџи в историјата*, Софија 1992, 111–125; Н. Кајчев, „Македоно-српска царевина” срещу „Западното бугарско царство”: Мит Македония в бугарските и сџрбските уџбеници по историја (1878–1912) – у. *Предџи и предџечи, мџтџове и уџтџи на Балканиџте*, Благоевград 1997, 396–410; S. Dimitrova and N. Kaitchev, „Bulgarian nationalism, Articulated by the Textbooks in Modern Bulgarian history. 1878–1996.” – in: *Internationale Schulbushforschung*, 20, 1998, 51–70.

3 Ch. Jelavich, *South Slav Nationalisms: Textbooks and Yugoslav Union before 1914*, Columbus, Ohio, 1990.

нивоа школе, као и из многобројних министарских наредби и указа. Према формулацији једне наредбе бугарског министарства просвете: „сваки од предмета који се у школи предају има своје образовно и васпитно значење, али се на првом месту с правом налази матерњи језик, који је средиште, око којег се креће читав систем школовања, орган, без кога ни један школски предмет не може да прође.”⁴ Од посебног је значаја да је доминација језика приметна у првим разредима; у најранијем дечијем узрасту ученик ће знања о свету који га окружује стицати понајвише на часовима матерњег језика. Управо зато читанке за прве разреде основне школе су уџбеници, који досежу најшири круг људи.

Истовремено, у читанкама и хрестоматијама националног језика налазе се и читаоцу упућују непосредне, емоционалним набојем испуњене представе о отаџбини и сопственој нацији. „Срце” тих представа је управо тамо, док уџбеници историје и географије пружају само допунска знања о времену и простору (овај принцип, касније ће се видети, имао је мањег значаја у Србији, а већег у Бугарској). На наредним страницама биће анализирани и упоређени представе и географски погледи на нацију и отаџбину, које су нудили уџбеници књижевности. Два национална програма често су се преклапала по областима, најзначајнији такав случај био је са облашћу Македоније. Зато ће настанак слика и представа о тој области, бити размотрен засебно; помоћу конкретних примера биће оцртане прилике и одлике националне идентификације, какве су настајале у школама кнежевине/краљевине Србије, и кнежевине/царевине Бугарске, од 1878. до 1912. године.

Разматрање тих основних питања међутим, незамисливо је изван општите оквира: структура уџбеника, унутар који се развијају сви утицаји на ученика. Изненађујуће за данашње представе, у читанкама и хрестоматијама обе земље нису доминирали текстови уметничког садржаја. Уместо тога, оне су нудиле мешавину многостраних знања о човеку, природи и друштву. Нека ранија српска издања подсећају на средњовековне религиозне зборнике: поглавља под насловом „Побожна размишљања”, „О човеку, духовном и телесном васпитању”, „Житија славних људи”, „Извод из повести словенских народа” означавају наставак очувања оних форми, које одражавају менталитет танког слоја писмених људи унутар аграрног друштва (друго је питање да ли то значи и суштинско очување традиције, или једноставно „подражавање”).⁵ Крајем 70-их у Бугарској и десетак година касније у Србији, композиција уџбеника тежи повратку ка позитивном знању, „историја” је одељена „од науке о хришћанству”, „од науке о природи и од народне привреде”, „од науке о животињама и биљу” итд.⁶ Иако су одломци представљени кроз различите литерарне форме:

4 Окружна наредба од 19.1 1895. године „Упутства за наставу бугарског језика” – Н. Балабанов и А. Манев, Сборник с отбрани окрџни от Освобождението до края на 1942. г, т. I, С., 1943, 233–248.

5 Ф. Христић, *Трећа читанка за четврти разред основних српских школа*, Београд, 1853. У наредних тридесет година било је промена у структури овог уџбеника, али је основни принцип био очуван: Ф. Христић, *Четврта читанка за основне српске школе*, Београд, 1885.

6 П. Ђорђевић и У. Благојевић, *Српска читанка за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, 3. изд., Београд 1894; Д. Манчов, *Малка христџомайџия или сборник оџ разни џворения за II и III клас на џимназиџие и џрикласни обџински училиџта*, 2. изд., Пловдив 1889.

путописе, писма, приче, саопштења, стихове и сл. – текстови су усмерени на популаризацију различитих наука.⁷

Тако у свим издањима преовлађује збирни приступ, који обједињује плодове различитих области људских знања. Независно од тога да ли је реч о почетним читанкама прилагођеним дечијем узрасту или о гимназијским уџбеницима са одломцима из дела тада водећих светских научника, као што су Жил Мишле, Хенри Бокл или Ернест Ренан – књижевност уступа место другим предметима попут историје, географије, фолклора и увек се предаје енциклопедично, шире од једнострано-литерарног знања.⁸

1. Национално, филтрирано кроз српску фолклорно-историјску традицију и бугарску „поетизовану природу”

Ни у Србији ни у Бугарској није постојао један ортодоксан, стриктан канон, помоћу кога су изграђиване представе о сопственој нацији, а који би обједињавао све уџбенике. Између различитих аутора и издања, увек су се јављале извесне разлике и нијансе.

Већ ранији српски уџбеници – штампани током 70-тих, а који су остали у употреби и у наредне две деценије – развијали су осећај националне припадности не само посредним путем, помоћу народних песама, описа природе, места, планина, градова, већ и *нејосредним објашњењима и исказима шџа су џо народ и отаџбина*.

То је посебно приметно у читанци за други разред Ђорџа Натошевића, штампаној први пут 1873. године. Та књига је свесно сачињена као средство, које ће ученику омогућити путовање у невидљиви свет организације и живота људске заједнице. Она започиње са две социјалне јединице, које структурирају дечију свакодневицу (и као такве су му блиске и разумљиве): школа, и нарочито породица. Посебан нагласак, стављен је на следеће вредности. Прва је свеобухватно дејство родбинских, крвних веза; а друга нормирана послушност млађих према старијима и ненарушивост постојеће хијерархије: „сви, који имају над собом старешину било на дому било ван дома, то су млађи... Од млађих се иште: да своје старије поштују, да их слушају, да су им верни, да чувају свога старијега од сваке штете, и да од њих ништа не крију... а нема ти несрећнијег млађег, него кад је непослушан и тврдоглав.”⁹ У наредним поглављима налазе се текстови о осталим јединицама социјалне организације, мање разумљивим и познатим ученицима: суседи, село, град, општина и народ. Оне су објашњене

7 Д. Мишев и С. Костов, *Христџомайџия за долниџе класове на џимназиџие и обџински класни училиџта*, 6 изд, т. I, Пловдив, 1895.

8 Оваква интелектуално-педагошка пракса, каткад је била кодификована као официјелан захтев одговарајућих министарских органа. „Садржај читанки за ниже разреде треба да буде из области домаћег, школског и црквеног живота, и да увек буде везан за познавање места и околности, док у читанке за више разреде треба да уђу и такви одломци, који ће користити ученицима у државном и народном животу, и то у вези са наставом историје и географије у тим разредима.” Упутства за писање читанки ГПС, 13.IV 1894, 327–330.

9 Ђ. Натошевић, *Читанка за друџи разред основних школа Кнежевине Србије*, Београд, 1873, 21. Исто издање штампано је касније неколико пута, од којих последње 1890. године.

као проширење, увећање већ познатих појмова: породица, родбинске везе, послушност. Суседи можда и нису у родбинској вези, али треба да се испомажу, да се воле као рођаци. Свако село или град је као велика породица или задруга. „Тако је и цео народ једна велика задруга, која не може ни у једном селу, ни у једној вароши да се смести, него се размешта у многа села и вароши.”¹⁰ Тумачење народа и отаџбине продужетком две већ познате породичне црте – родбинских односа и унутрашње хијерархијске послушности – присутно је и у читанкама за више разреде. Ученицима се разлаже, да пошто су они потомци Срба и рођени у Србији, њихова отаџбина је Србија. Законима и уредбама треба се потчињавати, онај који се не потчињава не воли своју отаџбину, он не жели добро ни другим људима, њега ће власт, као лошег човека, казнити и бацити у затвор. Као што млађи слуша старијег (само таква кућа напредује), тако треба да слуша и кмета, старешину и друге власти. Ни једна земља не може без владара, као ни кућа без домаћина...¹¹

У исто време, у гимназијама се учи по хрестоматијама које је израдио Стојан Новаковић. У њих он је унео посебан одломак, којим се у виду дијалога између оца и сина објашњавају основе људске заједнице. Поново се полази од породице, да би се преко села и града дошло до читавог народа. Међутим у његовом трактату нарочит нагласак стављен је на језик, на способност породице да се помоћу њега споразуме. Језик има нарочиту редовну функцију: он повезује Србе, Бугаре, Словенце, Русе, Чехе у словенску породицу уопште. При том Новаковићев трактат о језичкој блискости има нарочит смисао, различит од традиционалних родбинских веза:

„Народи се познају по језику. Колико год хиљада породица говоре један језик и разумеју се, они чине народ. На пример, кад ти одавде пођеш, можеш знати лако, докле се простире народ у коме смо и ми. Иди на север, на запад, на исток и на југ, па куд год будеш путовао, докле год чујеш да се овако говори као код нас или да их ти можеш лепо разумети, то је све један народ. Да ти, на пример, пођеш далеко одавде, видео би доста људи, који не само не говоре наш језик, него и не поносе се Милошем Обилићем, не певају Краљевића Марка, не славе наших слава, не иду црквама на саборе, не жале за Косовом нашим. Често и не знају никако за то. Људи дакле који говоре један језик, који верују у један понос народни и свуд се један другог сећају, који имају једне исте обичаје, зову се народ.”¹²

У овом дијалогу језик се истиче као основни националноопредељујући фактор, док заједничко предање о прошлости (Косово, Душан, Краљ Марко), традиција, обичаји и религија, имају допунску улогу. Тачније, овде је на делу први корак у развоју до тада коришћених родбинско-породичних веза, у нешто општијем сједињењу. Разлоге за то могуће је тражити како у самој личности аутора, у јакој индивидуалности научника и политичара који је романтично настројену српску елиту водио у смеру позитивизма, тако и у узрастним и

10 Исто, 28–40.

11 *Друга читанка за основне српске школе*, Београд, 1869, 117–118, 185, 188, 190–191; *Читанка за шрећи разред основне школе*, Београд, 1888, 95, 154, 157–158.

12 С. Новаковић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке*, Прва књига, Београд, 1870, 9–17, 3 изд, Београд, 1883, 10–18; 7 изд, Београд 1895, 19–24.

социјалним особеностима оних којима је то штиво намењено: гимназијалцима, за које се претпоставља да поседују нешто развијеније појмове о свету који их окружује.¹³

Без обзира на различите нијансе и варијанте, у скоро све српске читанке улазе текстови, који посебно објашњавају основне појмове везане за националну свест, као што су „отаџбина” или „народ”. Они су уведени још током 70-их година; каснија издања током наредне две деценије их прештампавају, не мењајући им ни број ни квалитет. У новијим издањима, која се јављају средином 90-их, ови појмови већ нестају.

У исто време у Бугарској, уџбеници књижевности скоро да и не пружају јасне представе о домовини. Њихов утицај је више-мање посредан. Само у неколико уџбеника, који су се углавном појавили почетком XX века, повремено се јавља по неки спомен отаџбине. У две читанке акценат је стављен на родбинске везе,¹⁴ док су у две хрестоматије за средње школе укључене уопштене и савремене синтезе национализма: Тургењевљев јунак Инсаров, у ватреном говору изражава љубав према отаџбини као новој вери, секуларизованој религији, док је одломак из Карамазова изложен у хладној академичној форми.¹⁵ У један гимназијски уџбеник чак је укључен и одломак из познатог Ренановог списа „Шта је нација?”, иако је његов утицај на читаоца пре научно-спознајни него емотивно-патриотски.¹⁶

Разлика између српског и бугарског приступа, у великој мери је последица индивидуалних укуса аутора. Независно од тога, широко присуство националноопредељујућих текстова у српским уџбеницима, у сагласности је са централизованијим школским системом и јасније израженом намером да се унапреди „родољубиви начин мишљења и народно осећање.”¹⁷

Упркос разликама у школским системима, создавање осећаја и представа о домовини у обе земље врши се *посредним, индиректним предсјавама о*

13 У исто време, традиционалне, крвно-рођачке референце о отаџбини употребљене су у једном тексту Милана Милићевића, у: С. Вуловић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке*, Књига друга, Београд, 1874, 199–200. Тај одломак појавио се и у: С. Новаковић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке*, Књига прва, 3 изд, Београд, 1883, 231–232.

14 „У једној породици сва деца воле своје родитеље и покуравају се њиховим заповестима. Тако исто (ми) сва браћа Бугари, треба да волимо нашу отаџбину и да се покуравамо њеним законима”. Т. Влайков, *Читанка за II одељење*, 10 изд, С., 1903, (ранија и каснија издања не садрже тај текст!); П. Стојанов, Н. Коцев, К. Кюркчиев, *Читанка за прето одељење*, 6 изд, Кюстендил, 1902.

15 Д. Мишев и С. Костов, *Христџомајија за долније класове на гимназијите и обичинскије класни училища*, т. III, 8 изд, Пловдив, 1902, 36–38. (ранија издања не садрже тај текст) *Христџомајија (стилскијетически оидел) за чейвџријите и џејијите класове на средније училища*, т. I, С., 1895, 165–168.

16 Д. Мишев и С. Костов, *Христџомајија џо узучаване словесџносџија. Оџредена за џорније класове на гимназијите, џедаџџическије, џеџокласније и духовни училища*, т. I, 3 изд, Пловдив, 1900, 381 (ранија издања не садрже тај текст). Негде на средини између посредне и непосредне поруке је приповетка „Зато-ченик”, Константина Величкова. Она говори о повратку прогоњеног македонског Бугарина који је „умро од радости, када је угледао своју жену, децу, отаџбину”. Д. Манчов, *Малка христџомајија или сборник оџи разни џворения за II и III клас на гимназијите и џрикласније училища*, 2 изд, Пловдив, 1889, 104–111; Исто, Д. Мишев и С. Костов, *Христџомајија џо изучаване словесџносџија...*, т. II, Пловдив, 387–391; 2 изд, т. II, Пловдив, 390–394.

17 Ј. Бошковић, *О народносџи и о неџовању срџске народносџи насџавом и васџиџањем*, Београд, 1887, 3.

ошацибини и нацији, који избијају из текстова са најразличитијим садржајима – књижевном-уметничким, али и историјским, географским и фолклорним.

Већ у ранијим српским уџбеницима осећај народног јединства код читаоца гради се сећањем и опомињањем на заједничку прошлост. У ту сврху посебно је згодан еписки фолклор, који преноси херојске епизоде српске историје из времена последњих деценија пред пад под турску власт. У једној христоматији Стојана Новаковића, народне песме заузимају четвртину читавог садржаја (91 страна од укупно 363). Распршене између осталих текстова, оне постају стварна основа читалачког штива. Еп прославља херојска дела различитих српских митских или стварних владара, као што су Краљевић Марко, Угљеша, Вукашин, Гојко, кнез Лазар, браћа Југовићи. Васкрсава величина старе српске државе и јача мржња према поробљивачу.¹⁸ О ранијим периодима народне песме нису сачуване, а управо тада, у време Немањића, српска држава била је најјача. Зато је то време, а нарочито оно цара Душана, представљено у форми новокомпоноване еписке прозе. Мобилишућа моћ епоса, непосредна је: он опева снажну српску државу, обједињује на религиозној и народносној основи све Србе, ствара представу о исконском турском непријатељу. При свему томе, остаје се у прошлости и то у дубокој прошлости, текстова из XVIII–XIX века скоро да нема. Не може се рећи да аутори уџбеника (и учитељи и њихови ученици), нису схватили историју као учитељицу будућности, као узор који треба следити. Напротив, „приступ” историји недвосмислено објашњава деци, да кад одрасту треба да изврше многа дела за отаџбину (која се са своје стране стара о њиховој срећнијој будућности), како би били достојни предака, о чијим ће делима бити речи.¹⁹ Ови текстови међутим, окренути су искључиво прошлости, не преносећи историјске симболе у савремени тренутак.

Средином 80-их година прошлог века, коначно наступа постепена промена. Она се најпластичније може пратити на случају чувене битке из 1839. године. Фактор „Косовски мит” често је коришћен мотив у мноштву (превасходно политички ангажованих) текстова у савременој Србији – иако нам није познато да је вршено неко истраживање, о његовом настанку и уплитању у мисао различитих друштвених слојева и група, као ни механизми функционисања нити њихова активирајућа моћ. Уџбеници српског језика показују да су сва поколења Срба, стасала између 1878. и 1912. године, још у најранијим годинама задојена снажном и једнообразном представом о тој трагичној бици. Најпре је то чињено преко мноштва песама о косовским јунацима као што су Царица Милица и Владета војвода, кнез Лазар и Милош Обилић, „Косовка девојка”, „Пропаст српског царства” итд. Прозна дела о овом догађају такође су проистекла из фолклора. Клетва кнеза Лазара синтетизује Косово као нарочито моћан мобилишући и обједињујући симбол:

„Ко је Србин и српскога рода, и од српске крви и колена, а не дошо на бој на Косово, не имао од срца порога, ни мушкога, ни девојачкога, од руке му

18 С. Новаковић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке*, Књига прва, 3 изд, Београд, 1883; Ђ. Натопшевић, *Читанка за дружи разред основних школа Кнежевине Србије*, Београд, 1873, 46–49; Београд, 1890, 46–47; Ф. Христић, *Четири читанка за основне српске школе*, Београд, 1885, 16–28.

19 Исто, 46–51; *Дружа читанка за основне српске школе*, Београд, 1869, 117–118, 121–122; *Читанка за шесту разред основне школе*, Београд, 1888, 95–96, 98–99.

ништа не родило, рујно вино ни пшеница бела...”²⁰ Крвно-родбинска веза изнова је призвана да се излије у народносно припадност, а истакнуте су и основне вредности традиционалног друштва: потомство и плодови (сеоске привреде). На тај начин су Косово – као заједничка судбина, учешће у општем хероизму и несрећи, подвиг и пораз, величина и бол – остали заувек у текстовима о прошлости.

Од средине 80-их година XIX века, уџбеници су сачували претходне песме и описе, али Косово више није слика која се одржавала само уз помоћ еписке поезије везане за XIV век. Фолклорно Косово и његови хероји, умножавају се и увећавају приповестима из новије српске историје. Многобројни одломци о различитим херојима из два српска устанка с почетка XIX века (Стеван Синђелић, Илија Неранџић, браћа Недићи, Милош Тобџија) представљени су подобно косовским јунацима. Понекад, образац је експлицитан: у стању потпуне екстазе, клањајући се пред самопрегорном жртвом хероја, аутор узвикује: „Слава ти, Милошу! Други Обилићу, благо теби кад си тако погинуо.”²¹ Реч је о догађајима из новије историје: драматично је описан поход српске војне претходнице 1878. године, која је успела да допре до цркве Грачанице на Косовом пољу, али је услед примирја била принуђена да се повуче. Остало је сећање, али „тужно Косово освојено није!” Насликане су недаће и несреће сродног, локалног становништва, које се нада уједињењу са слободним српством.²² Осим тога, косовска слика пренета је не само у скорују прошлост, већ и у будућност. У различитим текстовима „освета за Косово”, рађа се као моћан подстицај за патриотска дела. Стихови, који малом читаоцу осликавају будући пут, циљеве којима треба да тежи, постављају на сам врх хијерархије, као венац на његов живот, будуће Косово:

Па да као људи проживите славно
А да покајете и Косово равно...
Па за све треба снаге, за све треба моћи,
Само јунак може до Косова доћи
Онај може учинити дело
Који добро учи и развија тело.²³

20 Ђ. Натопшевић, *Читанка за дружи разред основних школа Кнежевине Србије*, Београд, 1873, 48–49; Београд, 1890, 46–49; С. Новаковић, *Читанка за ниже гимназије и реалке*, Књига прва, Београд, 1870, 139–149.

21 М. Марковић и Б. Недић, *Српска читанка за шесту разред основних школа Краљевине Србије*, 2 изд, Београд, 1894, 30–43, 46, 106–109.

22 Л. Протић и В. Стојановић, *Српска читанка. Трећа књига за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1907, 201–202; 6 изд, Београд, 1912, 190–191; М. Шевић, *Српска читанка за средње школе. Књига прва за I разред*, Београд, 1907, 75–80; Ф. Христић, *Четири читанка за основне школе*, Београд, 1885, 36.

23 П. Ђорђевић и У. Благојевић, *Српска читанка за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, 3 изд, Београд, 1894, 18, 44–46; Л. Протић и В. Стојановић, *Српска читанка. Трећа књига за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1907, 3; 6 изд, Београд, 1912, 3; С. Пашић и М. Шевић, *Српска читанка за средње школе, књ. I, за I и II разред*, Београд, 1894, 132–133; 3 изд, за I разред, Београд, 1902, 119–120.

Косовски мотив и историјски угао посматрања као мотивишући фактор умерен ка будућности, достиже своју највишу тачку у деценији пред Балканске ратове: у читанкама Протића и Стојановића за IV разред, а нарочито у прогимназијалној хрестоматији Милана Шевића. Он то нарочито јасно чини у предговорима различитих издања за први разред средњих школа: књига је саображена новим захтевима, изниклим из политичког и културног развоја Србије – „нарочито се истиче национално осећање и потреба, да се том осећању да што стаменија садржина”, прави се „строжа концентрација чланака око косовских догађаја и око личности највећег народног јунака.”²⁴ У издању из 1907. године, 39% обима (81 од укупно 207 страна) издвојено је за песме, уметничке текстове, историјско штиво итд, посвећене времену цара Душана и турских освајања. Остали текстови такође обилују множином представа које су мање-више, посредно везане за Косово. Тако је уџбеник за II разред посвећен у времену пре Стефана Душана, III разред отпору у време и након турског освајања, а IV ослобођењу од турског ропства и тежњи ка националном уједињењу.²⁵

Иако се радило о догађајима расутим у сасвим различитим временским периодима, уџбеници не укључују појам времена и историцизма. Независно од тога да ли се догађај збио у IX или XIX веку, он је описан по већ опробаном моделу Косова или Краљевића Марка. Да ли се битка (херојство, подвиг, пораз...) збила 1389. године или пет векова касније, нема никаквог нарочитог значаја: она је подједнако важна за народни организам.²⁶ Задахнут патриотским мотивима, снагом своје земље, главни јунак извршава величанствене подвиге и често жртвује живот на олтар отаџбине; таква велика дела чинили су наши преци у прошлости, она се збивају и данас, на њих се указује малом читаоцу за убудуће. Разлика између Стефана Душана, Краљевића Марка, Милоша Обилића, Хајдук Вељка и Карађорђа не постоје; међају се само детаљи амбијента.

Двостих –
„Душан Душан бујна река
Србин јунак па до века.”²⁷

– као да у најјаче синтетизованом облику преноси тај осећај. Мешање прошлог и садашњег и константна непроменљивост цикличног понављања збивања припадају фолклору, као и крајње националистичким визијама тог времена; можда зато и писци читанки врло често користе фолклорне и фолклорнообразне песме и приповетке.

24 Исто, књ. I, за I и II разред, Београд, 1894, IX; 3 изд, за I разред, Београд, 1902, IX–X; М. Шевић, *Српска читанка за средње школе. Књига прва за I разред*, Београд, 1907, IX.

25 Исто; Књига друга за II разред, 2 изд, Београд, 1901. (модел је исти још од првог издања из 1897. године); Књига трећа за III разред, 2 изд, Београд, 1902. (модел је исти још од првог издања из 1899. године); Књига четврта за IV разред, Београд, 1903.

26 Сасвим је сличан и став Ираца почетком века, како према савременим недељима енглеских војника тако и према насиљу Кромвелових војника од пре неколико векова. А. Toynbee, *The Study of history*, Vol. IV, 291–292 – цитат према А. Тойнби, Подбрано, С., 1992, 85–86. Уопште, урастање таквих и сличних догађаја из прошлости у садашњину, неодољива је црта сваког националистичког погледа.

27 М. Шевић, *Српска читанка за средње школе. Књига четврта за IV разред*, Београд, 1903, 181–182.

Домонација фолклора, историје и географије у уџбеницима књижевности није трајала дуго. У само предвечерје Балканских ратова српска књижевност чинила је покушаје еманциповања просветног система и уџбеника српског језика. Када је 1909. године Главни просветни савет решио да темељито испита гимназијске уџбенике књижевности, у специјализовану комисију улазе гимназијски учитељ Милутин Драгутиновић, Павле Поповић и ванредни професор универзитета, Јован Скерлић. Поповић и Скерлић су литерарни критичари из круга „Српског књижевног гласника”, часописа који од 1902. године представља врховни ауторитет не само на пољу књижевних, већ и у области интелектуално-политичких стремљења целе Србије. Према налазима те комисије, читанке Стојана Новаковића настале током 70-их година прошлог века безнадежно су застареле, док су Шевићева и Пашићева садржајније и савременије, али су израђене „према схватањима, која су код нас владала око 1890. године, када се много више но раније стала обраћати пажња национално-политичком васпитању, и када су као оруђа тог васпитања биле на цени историја и географија...” Комисија препоручује увођење нових уџбеника, који ће тежиште ставити на богатство и достигнућа српске књижевности. Конфликт између различитих концепција се заоштрава; на свом заседању, Главни просветни савет донео је компромисно решење; објавити конкурс за нове уџбенике, а Шевићеве уџбенике „привремено”, за у наредне 2–3 године, прештампати.²⁸

Да ли због специјалистичких, професионалних потешкоћа, или услед интелектуалних разлога везаних за односе снага у београдском просветно-литерарном „естаблишменту”, нов конкурс није одржан. Уместо тога, извесни Милош Ивковић предлаже просветном свету своје нове уџбенике. Како су њих рецензирале личности чија је репутација била опште призната, попут Јована Скерлића и Исидоре Секулић (српска књижевница – пионир модернизма, у то време гимназијски професор књижевности), оцене које су о њима изнете биле су књижевно-естетског, али не и национално-патриотског значаја. После одређеног застоја, током 1911. године у наставу улази Ивковићев уџбеник за I разред гимназије, током 1912. за II разред, итд. Протести дотадашњег аутора пред Главним просветним саветом и пред јавношћу, остају без резултата. Неуспешна су и његова позивања на педагошке ауторитете енглеског часописа „Parents review”, према којима деца нису у стању да разумеју, како буквалан раскид са илузијама, тако ни оштро истакнуту разлику између света фантазије и реалности, као и да је осмишљавање тих разлика процес који траје током читавог живота, који је немогуће извести одједном. Овлашћени рецензенти су проценили „да је господин Шевић толико у погрешним схватањима, да апсолутно није у стању да ради добру читанку”.²⁹

Водећи интелектуални кругови (универзитетски предавачи, гимназијски учитељи, књижевници), а не држава, имали су пресудан утицај на одлуку о садржају уџбеника у Србији.

28 Протокол са заседања Главног просветног савета, 16.VII 1909; Рецензија Павла Поповића, Јована Скерлића и Милутина Драгутиновића, 15.VI 1909 – *Просветни гласник*, 30. 1909, 938–945.

29 Рецензија Павла Поповића, Милутина Драгутиновића и Јована Скерлића, 22.VI 1910, Исидоре Секулић, 1911 – *Просветни гласник*, 31, 1910, 1106–1113; 1911, 772–775; Протокол са заседања Главног просветног савета, 24.V 1911, 12.X 1911, 2.XI 1911 – *Просветни гласник*, 32, 1911, 924; 33, 1912, 256, 356; М. Шевић, *Пишање о српским читанкама*, Београд, 1912, 13.

У новој Ивковићевој хрестоматији доследно је очуван литераран (а не историјски или географски) принцип: скоро сви текстови су уметнички, уврштени су и водећи српски књижевници XIX века, њихов живот портретисан посебним текстовима, а читалац упућен у њихов рад. Независно од тога, утицај старијег приступа више је него присутан: косовска клетва кнеза Лазара изнова је нашла своје место, нарочити текстови (нпр. „Величина српског народа” Јована Цвијића) снажно су усмерени ка одржавању лика отаџбине, јачању националних осећаја и представа. Што је још значајније, писци попут Војислава Илића, Буре Јакшића и Јована Јовановића-Змаја, поново су заступљени не у својим најбољим делима, већ у својим васпитним патриотским текстовима. Класик српског реализма Стеван Сремац, не јавља се својим величанственим приповеткама, у којима је описан српски град крајем XIX века, већ наивно-романтичарским историјским списима „Заборављени Обилићи” и „Стара постојбина Срба и Словена”. Нарочит одељак о Сремцу рекламира његову историјску прозу, у којој „потомцима показује врлину и снагу предака, и упознаје их са прошлошћу свога народа”, при чему се „омладини нарочито препоручују ови списи.”³⁰ Случај са Ивковићем и његовом читанком не изненађује; да би се јавила оштра промена у садржају уџбеника из области хуманистике, потребна је кардинална промена интелектуалних услова и коренита промена у ономе што друштво и држава очекују од уџбеника. У Србији до 1912. године таквих промена очекивања нема, зато су и измене еволутивне природе.

Доминацију фолклорно-историјског у стварању слике о домовини, потребно је прецизније формулисати. Уџбеници за I и II разред основне школе, не посвећују скоро никакву пажњу патриотском васпитању.³¹ Аутори су вероватно имали у виду да ће деца од 7 до 8 година, тешко схватити и усвајати сложене представе као што су отаџбина и народност, зато их најпре упознају са основним појмовима из породичног живота и природом. Такав приступ понекад је био оштро критикован у стручној штампи,³² али су први разреди ипак остали без текстова усмерених ка развијању националних осећања. На том плану, паралела са бугарским школским системом је потпуна. Имајући у виду њихов узраст, ни у Бугарској се ученицима првих година не нуде текстови патриотско-васпитног садржаја.³³ Овај недостатак, бива међутим компензован од III разреда навише.

30 М. Ивковић, *Чиианка за први разред средњих школа*, Београд, 1911, I, 24–25, 31, 48–53, 62–64, 111.

31 С. Чутурило, *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*, Београд, 1886; Исто, 1910; Исто, *Прва чиианка за основне школе у Краљевини Србији*, Београд, 1908; М. Јовић и У. Благојевић, *Нови буквар*, 1890; М. Јовић, *Буквар са чиианцицом за основну школу*, Београд, 1901; М. Стевановић, *Буквар за српске основне школе*, 3 изд; Ђ. Натошевић, *Чиианка за I разред основне школе*, 3 изд, Београд, 1884; Л. Протић и В. Стојановић, *Српска чиианка. Прва књиџа за II разред основних школа у Краљевини Србији*, 5 изд, Београд, 1908; 9 изд, Београд, 1912.

32 Рецензија Ж. Стефановића за Л. Протић и В. Стојановић, *Српска чиианка. Прва књиџа за II разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1904 – *Просветини гласник*, 25, 1904, 617–618.

33 Г. Балтаджиев, *Чиианка за виџоро оиделение*, Пловдив, 1908; Д. Благоев, *Буквар по наџ. и гласна методџа*, Пловдив, 1879; Исто, *Буквар за обучение и самообучение*, 16 изд, 1893; М. Влайков, Г. Манчев, Н. Дојчев, *Буквар и прва чиианка*, Търново, 1903; П. Д. Вълков, *Чиианка за основните училища. Прва курс. Виџора година*, Пловдив, 1894; М. Герасков, И. Пенев, Д. Леков, *Чиианка за виџоро оиделение*, 3 изд, Пловдив, 1910; Д. П. Игнатов, Д. Андреев, *Букваи с оивесно иисмо за I оиделение*, 6 изд, Казанлък, 1900; Исто, *Чиианка за I оиделение*, 4 изд, Казанлък, 1898; Д. П. Игнатов, К. Г. Петров, *Прва чиианка. За учение след буквар*, Русе, 1889; Т. Икономов, *Чиианка за приџоџивляне към грамџиџкаџа* (за основите училища), 8 изд, Пловдив, 1879; Д. Манчов,

Уџбенике књижевности у Бугарској, међутим, одликује једна друга, много значајнија особеност. Они такође укључују текстове из националне историје – али за разлику од српског случаја, списи и песме из прошлости никада нису постали основ целокупног приповедања. У већини књиџа има текстова из бугарске историје, расутих међу остале садржаје.³⁴ У неким уџбеницима историјски текстови су груписани и у засебне одељке, у односу на основни текст, међутим, њихов обим је скроман, између 9 и 17%.³⁵ Они су значајан, али не и доминантан чинилац у процесу васпитања националних осећаја и спознаја. Можда још значајнија од количинских показатеља је разлика у пореклу и карактеру таквих текстова. За разлику од српског случаја, у Бугарској не постоје фолклорне успомене о средњовековној држави; ту нема епоса који би могао бити искористен. Уместо тога јавља се традиција, проистекла више из историографске линије, коју су покренули Венелин, Гилфердинг и Јиречек. Прераде и компилације иностраних историографских школа, надомештају недостатак домаћих истраживања. Тако у уџбенике књижевности најпре улазе одломци, који се мало разликују од сличних одломака у уџбеницима историје. Најпре су то популаризоване дечије варијанте, да би у гимназијске уџбенике били унети и оригинални одломци из радова Марина Дринова, Константина Јиречека, Васила Златарског...³⁶ У међувремену, поглед писаца на историју достиже мајсторство и рутину; у уџбенике такође улазе и новије приповетке и стихови, који трансформишу, прерађују историјска збивања.³⁷

Снажну везу између фолклора, историје и географије каква је постојала у Србији, није било могуће остварити у Бугарској. Уместо тога, слика домовине грађена је уз помоћ новокомпонованих елемената; историјске приповести, уметнички текстови и географски описи природе обликују нову колективну свест,

Баџин език. Буквар за прва чиианка, 33 изд, Пловдив, 1897; Исто, *Баџин език. Година виџора за учение след букварџаџи*, 13 изд, Пловдив, 1883; 14 изд, Пловдив, 1884; Исто, *Баџин език. Виџора година. Виџора чиианка*, 18 изд, Пловдив, 1889; С. К. Пипелев и Д. Клисаровски, *Буквар и чиианка за I оиделение*, 8 изд, С., 1904; М. Пундев, *Чиианка за II оиделение*, 4 изд, Сплун, 1898; Н. В. Саранов, *Прваџа књиџка за деџаџа или прваџа чиианка*, 8 изд, Пловдив, 1889; П. Събев и др., *Буквар и чиианка за прво оиделение*, Габрово, 1906.

34 Т. Икономов, *Чиианка за приџоџивляне към уроџиџе и классовеџе*, Руссе, 1885; Н. Алтънков, *Чиианка за џреџо оиделение*, 7 изд, Пловдив 1899; Исто, *Чиианка за џеџвџрџо оиделение*, С., 1892; Т. Влайков, *Чиианка за џреџо оиделение*, 12 изд, Търново, 1905; Исто, *Чиианка за IV оиделение*, 2 изд, С., 1892; М. Герасков, Д. Леков, И. Пенев, *Чиианка за џеџвџрџо оиделение*, Пловдив, 1904; 3 изд, 1910; И. Вазов, К. Величков, *Бџлџарска хрџиџомаџиџа или сборник оџи изабрани обрасџи по всџичкиџе родове съчинения*, део I-II, Пловдив, 1884; С. Костов, Д. Мишев, *Хрџиџомаџиџа за долниџе классове на џимназиџиџе и обџинскиџе училища*, т. II, Пловдив, 1890.

35 Д. Манчов, *Баџин език за деца. џеџвџрџа година, џеџвџџа чиианка за учене след букварџаџи*, Пловдив, 1886 – 17% (30 од укупно 181. стране текста); 4 изд, Пловдив, 1886 – 12% (20 страница од укупно 167 страна текста); Г. Балтаджиев, *Чиианка за џеџвџрџо оиделение*, 2 изд, Пловдив, 1886 – 16% (27 од укупно 167 страна текста); Исто, *Чиианка за џреџо оиделение*, Пловдив, 1908 – 13% (17 од укупно 126 страна текста); Д. Манчов, *Малка хрџиџомаџиџа или сборник оџи разни џворения за II и III клас на џимназиџиџе и џрикласниџе обџински училища. Проза и џоезџа*, 2 изд, Пловдив, 1889 – 9% (25 од укупно 274 страна текста). Једини изузетак је уџбеник И. Пеева, *Хрџиџомаџиџа за џеџџи клас*, Пловдив, 1896 – 27% (53 од укупно 195 страна текста).

36 Д. Мишев и С. Костов, *Хрџиџомаџиџа за долниџе классове на џимназиџиџе и обџинскиџе класни училища*, т. III, 8 изд, Пловдив, 1902, 131–133, 137–138, 158–159.

37 На пример: „Диџарбекџир” Љубена Каравелова, „Левски у опасности” Ивана Вазова, у: Г. Балтаджиев, *Чиианка за џеџвџрџо оиделение*, 2 изд, Пловдив, 1911, 78–79, 81–84.

која се разликује од оне засноване на епосу. Независно од осећајне и емоционалне вредности одређеног одломка, јасно су видљиви рационални и позитивистички корени штива. У бугарском случају нема фолклорнообразног пресађивања доминантног сижеа, који прожима мноштво текстова – уместо тога понуђен је богат спектар мотива, доживљаја и искустава, који на сасвим различит начин увлаче читаоца у национални организам. Док се у Србији инсистира само на три периода српске историје (време Стефана Душана; Краљ Марко и Косовски циклус; Устанци против Турака почетком XIX века), у Бугарској се са подједнаком пажњом прати сваки беоцуг историјског ланца догађаја – од хана Аспаруха до Ослободилачког рата и Сан-Стефанско-Берлинске драме. Бугарска историја нуди више различитих могућности: она није само извор и доказ државне моћи и личног саможртвујућег патриотизма у борби. Настају слике националних културних величина (Кирила, Методија, Оца Пајсија), религиозног заноса (Покрштавање, Патријарх Ефтимије).

Описи природе нису епизодни производи фолклора, испуњени сенкама прошлости. Напротив: много су разноврснији, при чему акценат на савременом и на природним лепотама има посебан значај. Понекад ти текстови гледају и у будућност: опис Охрида започиње пасажом о лепотама швајцарских језера, којима хрле туристи из читаве Европе остајући „презодовољни“, док су у Бугарској „такве природне лепоте познате само месним житељима“; други Бугари могу само да чују за њих, али не и да их виде због њихове удаљености, бројних путних потешкоћа и „непросвећености становништва.“³⁸ То је поглед кроз призму еволуције и напретка, светли пример је Европа.

Одређени одломци – попут песама Вазона („Не дамо је“, „Солунска гимназија“, „Ван солунских зидина“, „Резони историје и права“), романтичарско-историјски роман Добри Ганчева „Борба за самосталност“ и сл. – преносе српски синтетизован модел цикличног кретања између прошлости, садашњице и будућности. У већини случајева међутим, одломци су уметнути у званично прихваћену хронолошку периодизацију, а отаџбина се распростире равномерно, током постављеног линеарног времена људске и националне еволуције.

Разлика у моделу сасвим закономерно опредељује и разлику у хијерархији приповеданих вредности. Скоро сви српски уџбеници проткани су једним истим мотивом. Војничко јунаштво, жртвовање живота у борби за отаџбину је на врху пиједестала. Остале вредности као култура, ученост, трудољубивост, прорачунатост, разум, пропагирају се много слабије. Неки одломци огољено сведоче о поменутој хијерархији. Текст „Карактеристика српског народа“ (академика Јоакима Вујића) процењује: „земљорадници су Срби средњи, не одвећ прилежни и трудољубиви, јербо хероји, ратници и јунаци, као што су Срби, не могу заиста бити добри орачи и копачи.“³⁹ Друга читанка садржи симптоматичну причу „Али је боља памет ал јунаштво“. По окончању радње, паметнијег је коњ притиснуо о земљу, док му јунак одозго каже; није ти потребна помоћ, „теби се лако избавити с твојом мудрој главом.“ На очајне молбе уследио је одговор-поука:

38 Н. Алтњков, *Чийанка за чейвџрићо оиделение*, С., 1892, 127.

39 М. Шевич, *Српска чийанка за средње школе. Књига чейвџрића за IV разред*, Београд, 1903, 30–32.

„Видиш, лудове, да ока снаге негде више ваља него стотина ока памети.“⁴⁰ При свему томе војне вредности уопште не доминирају уџбеницима. Из њих се јављају великани просвете, културе и писмености (Кирил и Методије, Климент Охридски), и природне лепоте земље. Равноправне су различите вредности. Уколико је потребно правити неку вредносну лествицу, највише место вероватно би припало „природном“ приступу, бугарске читанке непрестано истичу лепоте планина, река поља, долина, и та њихова својства преносе на отаџбину и народ, оне одређују и везују се за најискренија осећања:

Дор на небо јасно слџнце
Дор на очи свет, живот
Шџе обичам аз од сџрдце
Тази земя и тоз народ.⁴¹

2. Немогућност оцртавања отаџбине у „дуном“ пространству

Стварање слика и представа о домовини уводи одређене просторно-географске елементе. Скоро сви уџбеници од III разреда навише, пројектују домовину на простору много ширем, но што су уски државни оквири. Истина, има изузетака од овог правила. Током 90-их година прошлог века, један бугарски уџбеник посветио је 25 страна специјалном одељку на простор унутар Кнежевине. При том на два места аутор изричито истиче, да се његова (а и његових читалаца) представа о отаџбини поклапа са облашћу Кнежевине: последњи бугарски град на Дунаву је Силистра, Тулча и Северна Добруџа искључени су из националног оквира, док истовремено „Марица напушта нашу отаџбину и улази у суседну нам државу, Турску.“⁴² Пут до отворене равнотеже држава = отаџбина, савладан је. Са српске стране, подобан случај је читанка Протића и Стојановића за III разред. И у њој, скоро сви текстови – етнографски, историјски и географски – ограничени су на локације унутар саме Краљевине. Та књига се при том одликује још једном особеношћу: она не намеће владајући војничко-јуначки модел српства. Уместо тога, слично бугарском приступу, акценат је на природним и људским одликама нације, низ етнографских и природописних текстова слика пределе и народне обичаје. Да је реч о Србима у то нема сумње, то је довољно јасно истакнуто – али се на томе, како би се развио осећај патриотизма, ипак одвише не инсистира.⁴³ Оба уџбеника међутим

40 Н. Алтњков, *Чийанка за чейвџрићо оиделение*, С., 1892, 31. Исти аутор пројектује ту обавезу и у прошлост и у садашњост: „Тада је Крум позвао сваког Бугарина, коме је отаџбина мила, да притекне у помоћ. Када су Бугари чули, да су им отаџбину напали Грци, сви су оставили своје послове и стали под царску заставу.“ (стр. 71); „Због таквог хајдучког поступка Срба (током 1885. године) читав свет их је осудио, док су се Бугари ватрених срца окупљали одасвуд, да одбране отаџбину од непријатеља.“ (стр. 73–74).

41 Т. Влайков, *Чийанка за чейвџрићо оиделение*, 6 изд, С., 1896, 9.

42 И. Д. Иванов, *Чийанка за шрејћо оиделение*, Търново, 1897, 89, 91.

43 Љ. Протић, В. Стојановић, *Српска чийанка. Друга књига за III разред основних школа у Краљевини Србији*, 3 изд, Београд, 1908; 8 изд, Београд, 1910. Чак и онда када је реч о извесним аутоматизованим мотивима: Милошу Обилћу или буни на дахије (тј. Првом српском устанку),

представљају изузетак, први услед ограничених компетенција самог аутора⁴⁴, други због унапред утврђеног програма, усклађеног са уџбеником географије, којим је за III разред предвиђено градиво искључиво унутар области Краљевине, док је оно о пространим „српским земљама” остављено тек за наредну школску годину.⁴⁵ Насупрот томе, већином уџбеника књижевности владају сасвим другачије концепције, које појам отаџбине распостире на простору много ширем од постојећих државних граница. У Србији то се отворено истиче: поименичним набрајањем земаља, које су српска племена населила током VI–VII века или у којима сада живе Срби: Србија, Стара Србија, Македонија, Црна Гора, Босна, Херцеговина, Далмација, Хрватска, Славонија, Срем, Банат, Бачка, Барања...⁴⁶ Нешто слично, повремено се истиче и у Бугарској: нуди се или класична формула о отаџбини која се састоји од три древне провинције Мезије, Тракије и Македоније⁴⁷, или се описује санстефанска Бугарска, раскомадана у Берлину на пет делова.⁴⁸ Међутим чак и када тачне границе отаџбине нису означене оне се подразумевају; као што ћемо видети, уџбеници географије (и одељци о историји) имају управо ту намену. Још је значајније питање, колико уџбеници књижевности својим садржајем, помажу стварање тих представа и поткрепљују овако широко постављене границе. Показало се да ни у Србији ни у Бугарској, то није било могуће извести у потпуности.

Српска представа о отаџбини теоретски је укључивала више од 12 области изван граница Краљевине. Циљ је да се све оне обухвате и унесу у свест ученика. Постоје међутим бар три проблема, који спречавају лак тријумф ове конструкције. Најпре, и фолклор и историја српске средњовековне државе, као и географске самоспознаје српске елите до 1878. године, не успевају да обухвате све области. Описујући током 70-их година XIX века српске земље, реке, планине и градове, српске читанке заустављају се код Призрена и Шар-планине,

уместо очувања основних традиционалних момената, попут подвига и саможртвовања, видимо опис спокојних почетака: Милош Обилић је тек дете, које је запазио Стефан Душан, а српски народ тек отпочиње устанак – велики подвизи остали су у будућности.

- 44 Очигледно је да аутор није поседовао професионалне способности, потребне за израду читанке са јасном концепцијом о отаџбини, услед чега настаје забуна: независно од опште доминације формуле држава=народ, он уноси стихове Вазова, према којима су Охрид и Вардар у Бугарској, док у другој читанци изјављује, да „у нашој отаџбини има само једно веће језеро, које се налази у Македонији, код града Охрда...”, И. Иванов, нав. дело, 82; Исти, *Българска чийанка за ѝорниа курс (ѝодина вѝора) на основниѝе училица и за вѝори клас на средниѝе училица*, Търново, 1892.
- 45 У читанци за следећи разред, исти аутори нуде сасвим различиту представу о домовини: која почива на традиционалној слици и обухвата многобројне „српске земље” изван Краљевине. Љ. Протић, В. Стојановић, *Српска чийанка. Трећа књиѝа за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1907.
- 46 Исто, 239; Ђ. Натопшевић, *Буквар за основне српске школе*, Београд, (1870), 35–37; Ф. Христић, *Четворѝа чийанка за основне српске школе*, Београд, 1885, 36, 38; П. Ђорђевић и У. Благојевић, *Српска чийанка за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, 3 изд, Београд, 1894, 69; М. Шевић, *Српска чийанка за средње школе. Књиѝа друѝа за II разред*, 2 изд, Београд, 1901, 68–69.
- 47 Д. Минчов, *Бацин език за деца. Треѝа ѝодина. Треѝа чийанка за учене след букварѝи*, 11 изд, Пловдив, 1886, 134; 18 изд, Пловдив, 1891, 74; Н. Алтънков, *Чийанка за четвѝорѝио оиделение*, С., 1892, 31; Т. Влайков, *Чийанка за четвѝорѝио оиделение*, 2 изд, С., 1892, 23–25.
- 48 Д. Манчов, *Малка христѝомѝиѝа или сборник оѝ разни ѝѝворения за II и III клас на ѝимназиѝиѝе и ѝтрикласниѝе обциѝнски училица*, 2 изд, Пловдив, 1889, 149–141; И. И. Момчилов, *Христѝомѝиѝа (Сѝиллѝиѝтѝески оидел)* за четвѝорѝиѝиѝе и ѝѝиѝиѝе класове на средниѝе училица, т. I, С., 1895, 109, 357–358.

даље на југ нема ни једног имена. И касније, током 80-их, описи Македоније као српске земље биће крајње противречни и нејасни.⁴⁹ Истовремено, епос и историја концентрисани су око државе Немањића, услед чега у прво време ни западне (Босна, Далмација, Хрватска, Славонија), ни северне (Бачка, Банат, Срем) земље не улазе у читанке.⁵⁰ Наставити тим путем, значило би свести представу о отаџбини у уске оквире Краљевства, Старе Србије и Црне Горе, уз епизодичне излете ка Егејском мору на југ, ка Босни на запад и преко Дунава на север. Тако нешто аутори уџбеника покушавају да избегну. Зато је од 90-их година надаље, пажња равномерно посвећена свакој од поменутих области појединачно. То се врло лепо види из гимназијалне хрестоматије Стојана Новаковића, издате 1895. године: ту је текст руског историчара Мајкова о Дубровнику, Љубе Ненадовића о Далмацији и Истри, одломак хрватске читанке о Људевиту Гају и сл.⁵¹ Географски односи и историјске приповести преносе читаоца у сваки кутак огромног српског пространства, од Свете горе до Истре. Разуме се, строго историјска разграничења и даље неминовно вуку на средњовековној, неупоредиво теснијој Србији. Њих међутим компензују нарочити прозни текстови, посвећени опису природе и обичаја различитих српских земаља.⁵²

Док је баштина старих представа о обиму и пространству успешно превладана, исто се не може рећи и за два друга проблема: укључивање „Срба-мухамеданаца” и хрватске традиције у опште, национално тело. У формалну географију није дирнуто – међутим, сродно становништво повезује се преко пространих територија на западу и југу на којима живи; просторне конотације су неизбежне. Широко прихваћено Новаковићево⁵³ формално тумачење појма народ, није ограничено само на заједнички језик; оно укључује и свест о заједничкој прошлости и обичајима. Оба појма су међутим везана за православље: Краљевић Марко, косовски јунаци и јунаци српских устанака сви до једног су православни, ратујући с Турцима (тј. муслиманима); славе и „прквени сабори” део су народног хришћанства. Још значајније, владајућа спона између фолклора, историје и географије, дубоко је везана за православље. Посебни текстови о православним свецима (Свети Сава или Стефан Немања) и местима (Света гора, Фрушка гора) и емоционални стихови о „српској вери”⁵⁴ само јачају тај

49 Ђ. Натопшевић, *Буквар за основне српске школе*, Београд, (1870), 35–37; Ф. Христић, *Четворѝа чийанка за основне српске школе*, Београд, 1885.

50 С. Новаковић, *Српска чийанка за ниже ѝимназије и реалке, Књиѝа ѝрва*, Београд, 1872; 3 изд, Београд, 1883.

51 Исто, Књига друга, Београд, 1895.

52 Љ. Протић, В. Стојановић, *Српска чийанка. Трећа књиѝа за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1907. Треба упоредити одељак о историји (стр. 245–303) са осталим садржајем, нарочито са врло опширним одељком о „српским земљама” (стр. 145–244).

53 Каснија издања нису укључивала интегрални Новаковићев текст већ само његово тумачење појма народ (цитирано на стр. 5 основног текста овог чланка). Љ. Протић, В. Стојановић, *Српска чийанка. Трећа књиѝа за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1907, 9; 6 изд, Београд, 1912, 5–6; С. Пашић, М. Шевић, нав. дело, Београд, 1894, 25; 2 изд, Београд, 1897, 20.

54 Језик бран’те, српско име Срби буд’те, док вас траје Веру штјуте прадедовску „Српска вера – светиња је”, М. Марковић и Б. Неђић, *Српска чийанка. Трећа књиѝа за IV разред основних школа Краљевине Србије*, 2 изд, Београд, 1894, 110–111; 8 изд, Београд, 1903, 110–112.

осећај. Аутори уџбеника схватају тај проблем и укључују нарочите текстове, према којима су Срби-мухамеданци уствари Срби. Често је коришћен „Алија”, песма Јована Јовановића Змаја, али су укључени и други нарочити стихови и прозна дела.⁵⁵ Основни мотив увек је исти, религиозна подела је нешто ново, наметнуто и вештачко, много значајније је старо јединство рода, засновано на једној крви, прошлости и обичајима. Та идеја синтетизована је у формули: „брат је мио па било које вере био.” Такви покушаји дали су међутим скромне плодове, и то не само зато што поједини текстови указују на „неједнаковредност” осталих Срба: „Православни су Срби у Призрену жени, који чувају своје српско име и поносе се својом некадашњом славом. Срби мухамеданци им у томе не само не помажу, него и одмажу. То се исто може рећи и за римокатоличке Србе.”⁵⁶ Значајније је то што су специјални религиозно-ујединитељски одломци, остали тек налепљени делови на општој православ-ноцентричној основи.

Аналогно је и питање с Хрватима. Још током 1871. године, Стојан Новаковић истиче у једном гимназијском уџбенику, да су Хрвати и Срби до скоро сматрани за посебне народе, због засебног државног живота и различитих црква, да се читалачка публика у Хрватској и Србији разликује и не поклапа. Аутор тврди да су Хрвати и Срби у суштини један народ, и у свој уџбеник укључује хрватску књижевну традицију.⁵⁷ Његове намере међутим, не наилазе на одјек. Ни један други уџбеник не укључује одломке хрватских аутора (ако не рачунамо поједине случајеве). Читанке за основну школу, за масу народа, писане су ћирилицом; тек у гимназијским хрестоматијама сусреће се и латиница. Слично муслиманима, „Срби-католици” као ни „Хрвати” не могу бити прихваћени као пуноправан део националног тела. Још је мање прихватљива била идеја о грађењу не на српској, већ на српско-хрватској равноправној основи.⁵⁸

Бугарски уџбеници такође не успевају да оцртају све делове санстефанске Бугарске у пуном обиму. Пред њима не стоје српски проблеми: и религија и историја пружали су солидне основе за обједињавање свих области. Међутим док се српски аутори свесно труде да укључе све националне области, бугарски просто „заборављају” на неке од њих. Већ буквар Христа Данова из 1879. године, региструје тренутне географске представе о отаџбини: од 70 побројаних имена бугарских градова, река и планина, само је 7 везано за Јужну (под османском влашћу) Тракију, 4 за Поморавље, 1 за Северну Добруцу. На рачун тога, Македонија, Јужна и Северна Бугарска, представљени су са по 18–20 имена, или са 82% од укупног броја.⁵⁹ У каснијем периоду, пренебрегавање Добруце, Поморавља и Јужне Тракије развија се још драматичније: са изузетком појединих случајева, ове области нестају из видокруга ученика. Сва пажња

55 Љ. Протић, В. Стојановић, *Српска читанка. Трећа књига за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1907, 158–163; С. Пашић, М. Шивић, нав. дело, Београд, 1894, 134; 3 изд, Београд, 1902, 121–122; М. Ивковић, нав. дело, 48–52.

56 С. Пашић, М. Шивић, нав. дело, 2 изд, Београд, 1897, 59.

57 С. Новаковић, *Историја српске књижевности. Преглед урађен за школску употребу*, 2 изд, Београд, 1871, 171.

58 Ch. Jelavich, *South Slav Nationalisms: Textbooks and Yugoslav Union before 1914*, Columbus, Ohio, 1990.

59 Х. Данов, *Малка књижица. Буквар за малки деца*, 9 изд, Пловдив, 1789, 11.

посвећена је већ ослобођеним областима и Македонији. Ради веће прецизности и прегледности прилажемо садржаје гимназијских хрестоматија Костова и Мишева, приказане на следећој табlici:

	I разред – 1895;	II разред – 1890;	III разред – 1894;	IV разред – 1902
Кнеж. Буг.	5	7	4	10
Ист. Рум.	2	3	2	8
Македон.	2	4	9	13
Јуж. Трак.	1	-	-	-
Сев. Трак.	-	-	-	-
Добруца	-	-	-	-
Поморавље	-	2	-	-
Укупно	10	16	15	31

Текстови о посебним деловима санстефанске Бугарске у гимназијским хрестоматијама Косова и Метохије (по разредима и годинама издања).⁶⁰

Постоји међутим и један изузетак. Иван Пеев у уџбенику за I разред гимназије посвећује нарочиту пажњу Бугарима у Србији и Румунији, а за II разред, бугарској дијаспори у Бесарабији, Банату и Анадолији. При том су осликане на органско-етничке „бугарске земље”, већ Бугари – грађани других држава. Терминологија се примиче речнику међународних односа XX века: „као опорезовано становништво српске државе, Бугари у Србији нису одељени од самих Срба, тамо и Срби и Бугари имају једнака права, за разлику од румунске Добруце.” Овај одломак о поморавским Бугарима не зрачи агесијом, већ спокојним оптимизмом, вером у очување граница и језичко-просветних и грађанских права. Опис Северне Добруце такође се одликује објективношћу: она је осликана као мозаик мноштва народа, у којој су у прошлости Бугари били већина, да би касније првенство препустили Румунима. Бугари су имућни, међутим немају могућност избора кметова и народних представника; немају једнака права, иако су грађани једне исте државе. Изнова се захтеви своде на оно, што би данас било означено као „грађанска права”: „можда ће једног дана румунска влада бити принуђена да чује глас својих обесправљених Бугара, који плаћају данак.”⁶¹ Овде нема уобичајеног поклича за променом граница („ослобођење”, „уједињење”), за обједињавањем етничких и политичких области. Уместо тога, предлаже се грађанско поштовање државе и освешћивање сународника путем механизма демократског – стицање културних и политичких права, „заједнички договор” с централним властима. Корени овог „класично” западног приступа, крију се у личности самог аутора: он је васпитаник цариградског Роберт-колеџа и познати члан Народне партије. Чињеница да су његови уџбеници објављени, одобрени од стране Министарства и понуђени школама, још једном потврђује нашу претпоставку, да је тешко

60 Д. Мишев и С. Костов, *Хрестоматија за долније класове на гимназијите и обичнскије класни училища*, т. I, 6 изд, Пловдив, 1895, т. II, 3 изд, Пловдив, 1894, 8 изд, Пловдив, 1902.

61 Х. Пеев, *Хрестоматија за I клас*, С., 1905, 126–128; 138–140; *Исти, Хрестоматија за II клас*, 3 изд, С., 1909, 52–55, 87–89, 121–123; Списак уџбеника одобрених 1906. године – Упр, 11, 1906, 236.

Истовремено, у неким случајевима пасторалне представе служе као увод, преливајући се у сасвим другачије тонове. Један исти текст може да послужи стварању неколико различитих слика области. Обично је други најистакнутији мотив тај, да у Македонији живе претежно Бугари. Подтекст асоцијације увек је да, како је прелепа природа, тако је и народна заједница једнородно, недељиво национално тело. „Струма, пошто пробије свој пут кроз једну велелепну клисуру, образује величанствен водопад, и просеца Ђустендилску долину да **поздрави нашу једнокрвну браћу Македонце.**”⁶⁹ (подвукао Н.К.).

У зависности од жанра којим је поједини одломак писан, он одише спокојним информативним тоном или је засићен експресивношћу и емоционалним („певајте ми, красне македонске девојке”). Уметнички израз (Ивана Вазова) пресликава доживљаје сељанина Климета, приликом његовог повратка с пазара у Мелнику: потеран чопором вукова и у очајању, он улази у непознато село, у кућу непознатог, не знајући да ли је та кућа помачка или хришћанска. Тада наступа и композициони врхунац – он види иконостас и кандило, налази се у бугарској хришћанској кући.⁷⁰ Заједништво и једнородност становништва, слика једног националног организма, концентровано и симболички преноси се кроз поруку, да у Македонији живе „наша иста браћа; пут наше пути, крв наше крви, најчистији, чисти Бугари.”⁷¹

Наставак песме „Где је Бугарска” –

Там, де днес е зла неволя
Де народът ѝ мъченик
Дето плачат и се молят
Все на същия език

– упознаје нас и са другом основном представом која се преноси ученицима: да у тој области (Македонији) не живе обични Бугари, већ страдалници, остављени у туђем „ропству”. Тиме се постиже потпунија представа о Македонији – бар у оном облику у којем је види националистички настројена просветно-културна елита. Много је међутим значајнији други циљ – уплитање емоционалног и потстицање мобилизујућег набоја представе о Македонији код ученика, кога преплавују снажна осећања и у чију се свест та слика дубоко урезује. Можда управо зато, представе страдања нису никада конкретне, већ уопштене, апстрактне. Не сусреће се ни једна прича о стварном случају или ситуацији, у којој би биле приказане конкретне невоље Бугара под турском влашћу. Уместо тога, предлажу се стилизовани стандардни мотиви, при том у стиховима. Другим речима, уместо стварања реалног приповедног, нуди се осећајност: Вардар плаче, браћу муче, сестре силују, рођаци гину, села горе, живот је неподношљив... У исто време, аутори имају и разлог више да избегавaju стварност: ученици (посебно нижих разреда) још увек немају неопходног животног искуства нити довољну ширину погледа, да би могли да прихвате и разумеју посебне примере дискриминације из света одраслих. Можда је зато у читанкама

69 Г. Балтаджиев, *Чийанка за чейвџрџо оиделение*, 2 изд, Пловдив, 1911, 32.

70 М. Герасков, Д. Леков, И. Пенев, *Чийанка за чейвџрџо оиделение*, Пловдив, 1904, 68–73.

71 Х. Пеев, *Христџомайџия за IV клас*, Пловдив, 1893, 68–69.

често могуће наћи стихове: „сироче – Македонче”. Главни јунак је дете, које узвикује: „мајко ја не памтим /оца ми заточише /сестрицу немам /брата ми убише.”⁷² Стихови су испуњени децом, са којом ће се мали читалац много лакше идентификовати. Још једноставније је овај поступак извести повезивањем описа страдања, са најпознатијом друштвеном формом – породицом, или када је страдање спојено са најближом могућом везом – родбинском.

Повремено, ефекат поистовећивања понуђен је у много снажнијем облику. Почетком XX века, јављају се приповетке: које већ уносе појам хероја – детета-Македончета – такоређи у сам школски разред. Описан је пријем сиромашног избеглице из Македоније у школу, а његови другови позивају се да му помогну. При том то дете често бива посињено од стране официра.⁷³ Тако одједном долази до преплитања више мотива, који уједно изазивају бројна осећања. Најпре, акценат је на зближавању и снажнијем повезивању македонских Бугара и њихових слободних сународника. Друго, акт посиновљења сирочета из Македоније од стране угледне официрске фамилије, снажно потврђује јединство народног организма – док су социјалне и регионалне различитости истовремено збрисане. Треће, подвлачи се водећа улога бугарског официра, који изниче као израз свенародне воље, стремљења и интереса.

Осмотримо сада последњи куплет песме „Где је Бугарска”.

Там роден съм! Там деди ми
Днес почиват од земя,
Там гърмяло тяхно име
В мир и бранните поля

Трећи основни извор материјала за представе о Македонији, проистиче из прошлости. Значајан простор у удбеницима био је посвећен историјским одломцима, који Македонију приказују као део општебугарског организма. Са једне стране, били су то текстови скоро буквално пренети из удбеника историје (о којима ће бити речи у следећем пасусу). Ови одломци међутим ретко говоре о читавом македонском простору. Примера ради у удбенику, у коме је део посвећен историји највећи – 27%, нема ни једног одломка специјално посвећеног Македонији. Она се тек у једном случају нашла у центру збивања (одломак о Богојављанској реакцији 1872. године, која је представљена као догађај окренут против одступања пет македонских епархија Грцима); чланак о Рајку Жинзифову, само узгред спомиње његово регионално порекло и сл.⁷⁴ Ово није у толикој мери последица особених позиција аутора – дуг историјски ланац догађаја који је дао његов други колега, посебну пажњу посвећује Македонији само онда када се зауставља на времену цара Самуила.⁷⁵ Уместо тога, акценат је на свеукупности отаџбине, који Македонију обухвата посредно, непретенциоз-

72 М. Герасков, Д. Леков, И. Пенев, *Чийанка за чейвџрџо оиделение*, Пловдив, 1906, 27–28; 3 изд, Пловдив, 1910, 99–100; Г. Влайков, *Чийанка за џрејџо оиделение*, Търново, 1905, 130–131.

73 Исто, 128–130, 131–133; М. Герасков, Д. Леков, И. Пенев, *Чийанка за џрејџо оиделение*, Пловдив, 1906, 18–19.

74 Х. Пеев, *Христџомайџия за V клас*, Пловдив, 1896, 46–99, посебно издање 50, 94–96.

75 Г. Балтаджиев, *Чийанка за џрејџо оиделение*, Пловдив, 1908, 47–63, посебно издање 58–60.

но, али ефикасно. Тежиште одломка је на питању државности кроз историју, тако да је спомен Македоније током средњег века веома чест, док је међутим много ређи на страницама посвећеним XIX веку и времену бугарског Препорода. Недостају јарки херојски ликови попут Милоша Обилића – уместо тога понуђене су фигуре ханова и царева, који су скоро сви много више државници, него индивидуе са јасно израженим карактерним цртама. Са друге стране, у канонима уџбеника веома често се налази на ликове браће Кирила и Методија, који симболизују књижевност и духовност нације.⁷⁶ Увек се подсећа да су родом из Солуна, и скоро увек – да су Бугари или словени. На тај начин, сам спомен Македоније почиње да се везује за изворниште бугарске културе... Овде је опет реч пре о доследном праћењу јасног историјског канона, него о свесној изградњи мита о Македонији – доказ за то је изузетно ретка појава Климента или Наума Охридског.

Као што је већ речено сви историјски текстови, бар формално, у потпуности су посвећени прошлости; има међутим неких стихова који повезују прошлост, садашњост и будућност, будући наде. Њихово дејство врло је снажно али количински, њих је веома мало. То су махом стихови Ивана Вазова („Изван солунских зидина”, „На рушевинама Преслава”), као и од других аутора („Кирилу и Методију” Љубена Каравелова, „Опсада Солуна” Кирила Христова). Македонија се отворено представља као део бугарског државног и народног организма. Најснажније преплитање прошлости и садашњице, и коришћење историје као извора савремених претензија, налази се у стиховима Вазова:

Не даваме я! Не – земјата мила
Земјата на светите ни отци
Не даваме праха Самуила
На славата ни двама светци.

Тя наша е! Тя с назе е носила
Отркай ярем и трнови венци
Да, наш е Солун, Шар, Пирин и Рила
и песните на нейните певци.⁷⁷

Конечно, нагласак је на три основне вредности Македоније: природне лепоте; земља Бугара, који се при том још налазе у ропству; историјски део националног организма. Овима се повремено додају и други, допунски мотиви.

Од 1898. године надаље, оружана дејства ВМРО против Турака пружају довољно повода за опевање савремене Македоније и за стварање нових бугарских хероја. Још значајније је – да се од почетка XX века дејство

76 Д. Минчов, *Бащин език за деца. Третиа година. Третиа чиианка за учене след буквварлий*, 6 изд, Пловдив, 1882, 97–98; 8 изд, Пловдив, 1883, 106–108; 9 изд, Пловдив, 1884, 95–96; 11 изд, Пловдив, 1886, 112–114, 18 изд, Пловдив, 1891, 107–109; Т. Икоманов, *Чиианка за иригоииване към уроциите в класове*, Ново попр. изд, Руссе, 1885, 136–137; Н. Алтънков, *Чиианка за чейвѣрѣо оиделение*, С., 1892, 103–105; Н. Саранов, *Третиа чиианка за ученике в иреѣиша година*, Пловдив, 1883, 136–138; Исти, *Чиианка за основниите училища, Средни курс, Вѣтора година*, 7 изд, Пловдив, 1894, 90–92; Т. Влайков, *Чиианка за чейвѣрѣо оиделение*, С., 1892, 50–55; М. Москов, *Исѣория на българската лиѣература*, Търново, 1895, 10–11.

77 И. Дорев, *Христѣоматѣија за вѣтори клас*, 2 изд, С., 1909, 111; 4 изд, С., 1911, 129.

македонских чета нашло у центру интересовања бугарске јавности. Каква је била реакција уџбеника? Личност самог аутора изнова се показала као одлучујући фактор. Већина њих није укључила савремене догађаје у своје уџбенике,⁷⁸ али Тодор Влайков⁷⁹ и пре свих Иван Дорев, поступају различито од својих колега. Дорев у своју прогимлазијалну христоматѣију уноси одломке из дела нових писаца, какви су Пејо Јаворов и Христо Сиљанов, који пишу о савременом херојском тренутку Македоније. Преноси се романтична представа о величанствености комита, који су одбацили „мило и драго” како би се посветили бунтовничком животу у планини,⁸⁰ и узности узвишеност нових хероја – Гоце Делчева и Даме Груева.⁸¹ На тај начин, макар и у мањим размерама, Македонија стиче и ореол земље савремених хероја и патриота.

Припадност Македоније бугарском државном организму, понекад се постиже и допунским аргументима – позивањем на стране ауторитете. Приповетка описује старца, који с особитом пажњом разгледа бугарски павиљон на Париској изложби, дивећи се различитим експонатима. Када га на крају упитају да ли нешто недостаје, он одговара: „нема Македоније”. Следе драматични изливи жеља, да до следеће изложбе Македонија буде ослобођена; открива се и то да старац није нико други, да сам гроф Игњатијев.⁸² На тај начин се област Македоније представља ученицима: и у очима странца, она је основни симбол Бугарске.

Други начин приказивање Македоније је тај, да се она представи као највише оспоравана област, најугроженија страним претензијама. Неки аутори укључују стихове („Кирилу и Методију” Љубена Каравелова, или „Резони историје и права” Ивана Вазова) подсећајући на спор са Грцима, други упозоравају на продор западних религија: „Непријатељи-мисионари, учитељи-вуци у јагњећим кожама хрле да маме простодушног Бугарина...љути вуци спустили су се да га прогутају.”⁸³ Ово су међутим изузеци. Аутори уџбеника не одсликавају постојеће антигрчке и антисрпске страсти по питању Македоније. Уколико непријатељ и постоји, то је традиционални Турчин; представу о Македонији уџбеници радије граде на позитивним основама.

78 М. Герасков, Д. Леков, И. Пенев, *Чиианка за иреѣиша оиделение*, 3 изд, Пловдив, 1910; Исти, *Чиианка за чейвѣрѣо оиделение*, 3 изд, Пловдив, 1910; Г. Балтаѣѣиев, *Чиианка за иреѣиша оиделение*, 2 изд, Пловдив, 1911; Исти, *Чиианка за чейвѣрѣо оиделение*, 2 изд, Пловдив, 1911; И. Пеев, *Христѣоматѣија за I клас*, С., 1905; Исти, *Христѣоматѣија за II клас*, 3 изд, 1909.

79 Т. Влайков, *Чиианка за иреѣиша оиделение*, Търново, 1905, 131–133.

80 И. Дорев, *Христѣоматѣија за иреѣиша клас*, С., 1909, 70–72, 112–116.

81 Исто, 116–119; И. Дорев, *Христѣоматѣија за вѣтори клас*, 2 изд, С., 1909, 117–120; 4 изд, С., 1911, 137–139.

82 Д. Мишев и С. Костов, *Христѣоматѣија за долниите класове на ѣимназиѣиите и обѣицнскиѣиите класни училища*, т. III, 8 изд, Пловдив, 1902, 61–64.

83 И. Пеев, *Христѣоматѣија за IV клас*, Пловдив, 1893, 68–69.

4. Српска „Македонија” I: Terra incognita

Док су представе о Македонији у бугарским уџбеницима књижевности грађене у континуитету са ранијим верзијама, у српским то није случај. Када говоре о Македонији, српски уџбеници „зрелијег” периода (од 80-их година прошлог века), знатно се разликују од ранијих.

Пре Берлинског конгреса, није било ни једног уџбеника који би покљонио посебну пажњу овој области; напротив – уколико се Македонија и спомиње, она фигурира као страна, несрпска област. Сливовит је пример читанке за IV разред из 1853. године, који говори о три различите особености Македоније. Најпре, тврди се да је средњовековно бугарско царство обухватало Тракију, Македонију и Албанију. На сличан начин, Ђирило и Методије, „родом из града Солуна у Тракији”, приказани су као личности нејасно словенског порекла, а чија је делатност била тесно везана за бугарску државу. Нешто касније, предели на југо-истоку потпадају под византијску власт: Ниш, Средец и Призрен су „градови грчког порекла”. Како би конфузија била потпуна, унета је и трећа верзија кроз народну песму „Маргита девојка”, која слика некадашње хришћанско, подразумева се српско друштво, сачињено од војвода које владају многобројним градовима од Травника до Софије и од Срема до Солуна. У симболичне тачке некадашње величине улазе Кратово, Куманово, Солун и Прилеп (као и Видин и Софија).⁸⁴ При том се читанка са тако нејасним и противречним информацијама прештампавана и употребљавана у школама и наредних деценија. На сличан начин, буквар из 1870. године набраја 12 „земаља, где Срби живе”, али Македоније нема; међу рекама, градовима и планинама, најјужнији појмови су Шар и Призрен. Уместо тога, Македонија се јавља као једна од осам области, које су припадале средњовековној Србији.⁸⁵ Уопште, географски појмови о Македонији били су читаоцу бескрајно сумњиви, а о њеном карактеру – сасвим нејасни.

Ни уџбеници за средње школе нису нудили много јасније представе. Стојан Новаковић током 1870. године штампа прогимназијалну христоматију, у којој се Македонија спомиње само на једном месту, приликом описа последица Косовске битке: „Лош траје њихова (турска) немила самовољна влада у Босни, Старој Србији и Херцеговини, земљама у којима живе Срби, и у Бугарској и Македонији, земљама у којима живе наши једноверници и рођаци по језику и крви, Бугари.”⁸⁶ Ово је једини пасаж који открива, да је бар аутор имао јасан став о тадашњој граници (макар и приближну) између Бугара и Срба. У другим ретким случајевима када се говори о Македонији, таквих представа нема. У једном гимназијском уџбенику исти аутор тврди, да Кирило и Методије припадају бугарским словенима, да би нешто касније међу српске свеце уврстио и Ђорђа Кратовца (Георги Софијски).⁸⁷

84 (Ф. Христић), *Трећа читанка за четврти разред основне српске школе*, Београд, 1853, 46, 97, 108–112.

85 (Ђ. Нагошевић), *Буквар за основне српске школе*, Београд (1870), 35–37, 68.

86 С. Новаковић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке. Књига прва*, Београд, 1870, 138.

87 С. Новаковић, *Историја српске књижевности. Преглед урађен за школску употребу*, 2 изд, Београд, 1871, 24–28, 60, 82.

Припремајући се за одређивање граница, 1878. године српски политички врх обраћа нарочиту пажњу на области, гласно износи своје претензије, организује и финансира штампање три брошуре, у којима се образлаже српски карактер Македоније.⁸⁸ Од тог тренутка на даље, званична Србија више се није колебала, упорно тежећи присаједињењу те области. Интелектуална инертност била је међутим снажна, уџбеници нису могли бити мењани брзином и окретношћу, са којом је то чинила државна политика. Ни током 80-их у уџбеницима нема посебних текстова о Македонији, а нејасноће постоје и даље. Читанка за IV разред, механички прештампава редове о бугарској власти у Македонији,⁸⁹ док је Стојан Новаковић више уопште не спомиње у прогимназијалним уџбеницима.⁹⁰ Састављачка инертност, продужује и током 90-их. У гимназијски уџбеник су унети и романтичарски одломци из раног XIX века, који Македонију магловиту називају као област, различиту од Србије, али погодну као простор могућег ширења српске државе (сличан положај има и Тесалија).⁹¹ Нарочито поражавајући нову верзију другог тома прогимназијалне христоматије, у коју је – за разлику од пређашњих уско-српских уџбеника – укључио и одломке који говоре о свим рејонима широке српско-хрватске заједнице: Далмацији, Истри, Хрватској, Славонији... Али изнова нема ни речи о Македонији. При том је унет и одломак од Андрије Качића-Мијошића, који говори о српском кнезу Владимиру и „Бугарима”, Самуилу и Косари⁹² – област Македоније није споменута изричито, али асоцијација и дисхармонија са оним што је научено на часовима историје, о „славено-македонском” и „славено-српском” цару Самуилу, је потпуна. Тешко је разумети такву композицију уџбеника када се има на уму да је аутор већ дуго година, активно радио на српској пропаганди у Македонији. Да ли је реч о ауторској немарности и необазривости, разлици између Новаковића научника и Новаковића политичара и васпитача, или о

88 Љ. Доклестик, нав. дело, 123; Три брошуре су: Д. Алексијевић, *Сѣпаро-Срби*, Београд, 1878; (Ђ. Поповић-Девичар), *Сѣпара Србија*, Београд, 1878; Д. Бацовић, *Којој словенској грани припадају Славени у Горњој Албанији и Македонији*, Београд, 1878.

89 (Ф. Христић), *Четврти читанка за основне српске школе*, Београд, 1885, 116. Једини нов пасаж о Македонији, налази се у песми Јована Драгашевића „Ехо гусала”:

За то братства траж' те браћом својом
У Србији и Македонији
И у Босни и Херцеговини
И јуначкој оној Гори Црној,
У, Бачкој, и у Срему,
У Хрватској и Славонији,
Далмацији и далекој Кранској
И Бугарској братској домовини –
Ту је братство што свуд једно срце,
Само ваља да се обрглимо

Читава контекст и укључивање Бугарске, упућује међутим, на неискристализовану представу о преливању Срба у некаку велику јужнословенску заједницу; то је и трајна дилема српске политичке и националне мисли.

90 С. Новаковић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке. Књига прва*, 3 изд, Београд, 1883; 7 изд, Београд, 1895.

91 С. Вуловић, *Српска читанка за више разреде гимназија и реалка српских, Књига трећа*, Београд, 1895, 48–48, 63–64. Према другом читању, Скопље се налази у пределима цара Душана, а Сер – у Грчкој, 329–369.

92 С. Новаковић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке. Књига друга*, Београд, 1895, 84–88.

дубокој унутрашњој неверици у српски карактер Македоније у будућности⁹³ – за сада можемо само да нагађамо. Када је реч о утицају тог уџбеника на саме ђаке, треба рећи да је он остао у употреби упоредо са новијом верзијом Шевићевог уџбеника, до пред само предвечерје Балканских ратова.⁹⁴ Интелектуална (колективна и индивидуална) традиција и атмосфера, изнова су се показали значајнијим од државне политике.

5. Српска „Македонија” II: Земља Стефана Душана и Марка Краљевића

Тек од 1891. у основним, и од 1894. године у средњим школама, јављају се уџбеници који нуде јасну и доследну представу о Македонији као једној од много српских земаља.⁹⁵ Више нема текстова који би говорили о несрпском карактеру Македоније. Обично се представљало читаво територијално многообразје српских земаља, међу које је уврштена и Македонија: или у оквиру општих описа српских земаља, или преко једног до два посебна текста о читавој области или неком њеном делу.

И тада, за разлику од бугарских уџбеника, Македонија у српским нема централни, већ помоћни значај. У складу с тим слика о Македонији није могла бити прост наставак већ изграђених представа о српској отаџбини и народу. Као и фолклор, и историја споро увлачи ту област у опште-српске представе. Македонија се током средњег века сразмерно кратко налазила у саставу српске државе, док су песме о српским херојима из Македоније права реткост (нпр. о Маргарити девојци, или Болан Дојчин из Солуна). Чак се и Краљевић Марко доста ретко везује за Прилеп или Македонију. Много чешће он симболизује огромна, митска српска пространства.⁹⁶ Недостају снажне историјске фигуре, какви су бугарски Ђирило и Методије или цар Самуило; фолклорни и историјски текстови истовремено, заобилазе ту област.

93 Три године касније, у приватним писмима својим интимним пријатељима, Новаковић је износио свој (тренутни?) песимизам односно Македоније: „нама је битка изгубљена још у времену 1856–1870, када смо своју дотадашњу балканску политику слепачки предали Бугарима”, „зла судбина наших времена, у којима нигде нема рада по плану, натерала је и мене да се предам некој врсти фатализма, па да са резигнацијом гледам, привидно равнодушно, како иду ствари.” (Архив Југославије, ф. 80, сиг. 223, л. 423, 446–447, Стојан Новаковић за Свету Симића, 12. II 1898, 7. XI 1898). Можда су сличне мисли походиле Новаковића и раније.

94 Извештај гимназије Немањине (у Врању) за школску 1898–99. годину, Београд, 1899, 22; Гимназија Господара Јеврема Обреновића – Шабац, Извештај за школску 1900–1901, Београд, 1901, 86–87; Преглед средњошколске наставе у 1908/1909. школској години састављен према штампаним извештајима – *Просветни гласник*, 30, 1909, 692.

95 С. Пашић и М. Шевић, *Српска читанка за средње школе, књ. I, за I и II разред*, Београд, 1894; П. Ђорђевић, У. Благојевић, *Српска читанка за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, 3 изд, Београд, 1894, Прво издање, које нисмо успели да нађемо, је уз 1891. године (вид, рецензије о њему у – *Просветни гласник*, 12, 1891, 347–350).

96 Један од ретких изузетака је текст „Марко Краљевић” Тихомира Остојића, који приповеда о херојима са територије Охрида и Прилепа. Тешко је поверовати да се ова осавремењена приповест, појавила тако касно. М. Шевић, *Српска читанка за средње школе, књ. I, за I и II разред*, Београд, 1907, 43–51.

Упркос томе, историјско-фолклорни мотиви ипак прожимају представу о Македонији. Овај пут, матрица и форма су из области географије: посебни по жанру, специјални одломци о Македонији (уврштени првенствено у одељке из „земљописа”), најчешће имају за циљ да прикажу пространство „Македоније” као дела „српске земље”. Ово међутим није значило да ће се, као у Бугарској, у првом плану наћи уметнички описи природних лепота. Напротив, географски појмови у Македонији јављају се као тачке на замишљеној етничкој карти, прецизније, као места од симболичног значаја у српској прошлости. Одломак о Охриду говори о времену Стефана Душана, који је град на дуго време дао на управу неком српском војводи,⁹⁷ Прилеп је представљен једино као „престоница Краљевића Марка, сина Вукашинова.”⁹⁸ Описи природе, представљају само допуну. Чак и у литерарно најцеловитијој читанци Милоша Ивковића, након стихова о лепоти реке Вардар следе ауторова питања: „С чим се пореди Вардар?”, „Зашто се stoleћа могу упоредити са таласима?”, која наводе ученика на паралеле и асоцијације везане за прошлост, за историјску судбину српског народа.⁹⁹ Уопште, у српским читанкама и христоматијама постигнуто је оно хармонично јединство, које спаја природу и историјске описе, уливајући у српски пејзаж доминирајуће историјске симболе.

При том асоцијације нису ограничене на прошлост, већ се преливају и у будућност. Историјске фигуре моделирају и садашњицу, посебно када је могуће употребити типичног српског јунака-војника, типа „Краљевића Марка.” Одломак о Прилепу просто наводи читатеља, обраћајући му се у другом лицу: „Ту долину ти познајеш, то је српска долина. То је она долина, у којој је Марко онако српски прославио славу своју светог Доротија...” На крају списка истиче се да је и савремени становник: „свестан, разборит и достојан, да буде чувар оних лепих успомена, које су његову околину окитиле. Свак од варошана поноси се, што је становник Маркове вароши.”¹⁰⁰ Историјске успомене конструишу садашњост и опредељују „жељену”, „праведну” будућност.

У српским читанкама фигурира и други значајан мотив: реч је о једнородном становништву, које при том страда. Док у бугарским уџбеницима овакав приступ има самосталну функцију, он у српским остаје у сенци историјских представа. Како је Охрид још у време краља Душана био српски, то значи да тамо и под Турцима живе „Срби, које српско сунце не огрева.” Пошто је Прилеп престоница великог српског јунака Краљевића Марка, то њега и не може да насељава друго становништво до српско.¹⁰¹ Етничке фигуре, слично природним, немају бугарску самостојност, оне су продужетак историјских представа.

97 П. Ђорђевић, У. Благојевић, *Српска читанка за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, 3 изд, Београд, 1894, 72–73; 5 изд, 1900, 86–87; Л. Протић, В. Стојановић, *Српска читанка, Трећа књига за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1907, 201–202; С. Пашић и М. Шевић, *Српска читанка за средње школе, књ. I, За I и II разред*, Београд, 1894; 72–73; 3 изд, За I разред, Београд, 1902, 66–67.

98 Исто, 3 изд, 74–75; П. Ђорђевић, У. Благојевић, *Српска читанка за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, 3 изд, Београд, 1894, 65–66; 5 изд, 1900, 78–79.

99 М. Ивковић, нав. дело, 84–85.

100 С. Пашић и М. Шевић, *Српска читанка за средње школе, књ. I, За I разред*, 3 изд, Београд, 1902, 74–75.

101 Исто; Л. Протић, В. Стојановић, *Српска читанка, Трећа књига за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1907, 226–227.

Слично својим бугарским колегама и српски аутори имали су прилике да црпу са извора савремених примера, бунтовног хероизма својих сународника у Македонији. Као и бугарски, већина српских аутора игнорише савремена политичка кретања; само један уџбеник уноси одломак о српским четницима у Македонији. Као што се могло претпоставити, и ти хероји представљени су као узорна репродукција познатог историјско-фолклорног јунака-војника. „У борби овој српски четници учинише чуда од јунаштва; показаше и непријатељима српским и целом свету, да у њима, да у Србима још увек струји крв Синђелићева и осталих јунака српских. Крвљу својом они записаше дела, којима ће се и далеки нараштаји поносити. Презирањем живота они оставише углед како се љуби име српско, како се гине за слободу неослобођене браће – те постадоше нови Синђелићи српски.” Тако је насловљен и сам текст – „Нови Синђелићи”, према славном јунаку Првог српског устанка, Стевану Синђелићу.¹⁰² Мотив ропства, насиља, запаљених села и сл., стандардан је. Занимљивије је то што је и овде, као и уопште у читанкама, непријатељ увек Турчин, војска (тј. орган турске државе) или Албанац – и то у време честих и крвавих судара између српских и бугарских чета у Македонији. Као што смо видели, слична су и стремљења бугарских уџбеника: упркос напетим политичким односима и бурним страстима, тамо нема текстова, који представљају Србију или (осим у неколико изузетака) Грчку, као супарника у тој области – још један доказ знатне аутономности уџбеника у односу на актуелну политичку атмосферу.

У исти српски уџбеник унето је и текст, који у снажним тоновима слика предстојећи рат Србије са Турском. Одломак описује због Срба из различитих крајева на Врачару,¹⁰³ како би непријатеља прогнали „преко Шара и Балкана” према Цариграду. И у овом случају историјски мотив прожима читав текст: „нек се исток сав затресе чак до мора, до Босфора, па нек ропске ланце стресе, тешке ланце од Косова Србадија Душанова.”¹⁰⁴ Значајније је међутим, да и овај одломак представља изузетак. Ни српски ни бугарски аутори не сликају јасну представу будућег рата с Турском, ради ослобађања своје браће у Македонији, већ се задовољавају указивањем на омраженог непријатеља, несносно „ропство” и жељу за „ослобођењем”. Конкретан начин „ослобађања” остаје нејасан; битно је удахнути жар за патриотска дела, који није потребно утискивати у оквире прецизних рецепата.

Посматрано из другог угла, уџбеници у обе земље демонстрирају примену различитих пропагандних техника. Само уз њихову помоћ, било је могуће изградити жељени национални идентитет и привезати Македонију сопственом националном организму. **Понављање** једних истих појмова, сижеа и мотива заједничко је, како фолклору, тако и уџбеницима. Упорно се користе једни исти симболи и мотиви. Охрид, Пирин-планина и Вардар код Бугара, Охрид и Прилеп код Срба, непрестано се описују на рачун осталих места у Македонији. Описи

¹⁰² Исто, 201–222.

¹⁰³ Брдо крај Београда, где су се у то време налазиле војне касарне, данас део града.

¹⁰⁴ Л. Протић, В. Стојановић, *Српска читанка, Трећа књига за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1907, 13–14.

природних лепота, историјска национална суштина и сродност становништва, разрађују се у недоглед. **Прећуткивање** је такође широко експлоатисано. И српски и бугарски текстови веома ретко говоре о туђем присуству у Македонији. Неретко се потсећа да је током средњег века Прилеп прелазео из руке у руку, да би „истинско” стање и славно доба Краљевића Марка, било приказано у пуном обиму. Од десетина монарха под чију власт је Охрид потпадао, изабран је Стефан Душан. На сличан начин, за Бугаре је незамисливо да описују живот многобројног грчког и муслиманског становништва у Македонији, или да се осврћу на векове када је она била део Византије или Србије.¹⁰⁵

Уџбеници постижу нарочито јак ефекат, приликом коришћења имплицитног **преноса својстава** природе на људску заједницу. Један од првих бугарских уџбеника, осим што ученицима нуди изразе као што су „ваздух је прозрачан”, „пас лаје, трчи и уједа”, „во риче и боде”, пред њих износе и тврђења „ја сам Бугарин”, „ти си Француз”, „он је Грк”. Српска читанка упоредо са поруком да је коњ најлепша домаћа животиња и да слатко шкоди зубима, објашњава шта је отаџбина и зашто је потребно памтити косовску клетву и цара Лазара.¹⁰⁶ Директна поређења нису могућа, међутим већ сам распоред текстова у учениковој спознаји учвршћује осећај и убеђење, да су нпр. љубав према отаџбини или, бугарски (српски) карактер Македоније толико „разумљиви”, колико и природне појаве.¹⁰⁷

У обе државе се показало да се језгро, срце слика и представа о Македонији као делу националне заједнице, састоји од три исте компоненте: природних лепота; једнокрвног становништва, које при том страда у „ропству”; и да је реч о историјски (важном!) делу националног организма. У обе државе ауторима је допуштено да слободно, сходно сопственим проценама обогаћују слику о Македонији, необавезним допунским средствима: то је земља савремених патриотских подвига, сународника-бунтовника, извориште комшија-избеглица, област угрожена туђим претензијама...

Независно од принципијелне једноличности, постоје и суштинске разлике између приступа у ове две државе, као и између представа о свету, отаџбини и Македонији као њеном делу. Српски уџбеници од III–IV разреда надаље, обилују одломцима посвећеним српству, док у бугарском случају влада разноликост: неки аутори склони су родољубивој тематици, док су други отворено

¹⁰⁵ У бугарском случају постоји једна суштинска разлика. Текст о главном граду Македоније потпуно је објективан: „Становници Солуна већим делом су Јевреји; скоро две трећине становништва јеврејског је порекла. Бугарско становништво малобројније је од турског и грчког, иако је солунска каза бугарска.” Н. Саранов, *Читанка за основније училишта, Средни курс, Втора година*, Пловдив, 1894, 114–115; Исто у – Д. Мишев и С. Костов, *Християнскиџа за долниџе класове на гимназиџиџе и общинскиџе класни училишта*, т. I, Пловдив, 1888, 60; 3 изд, 1900, 63–66; И. Момчилов, нав. дело, 20–23.

¹⁰⁶ Х. Данов, *Малка книџиџа, Буквар за малки деца*, 9 изд, Пловдив, 1879, 12; (Љ. Натопшевић), *Буквар за основне срџске школе*, Београд, (1870), 46, 65; Београд, 1890, 45–46, 65.

¹⁰⁷ Повезивање образовног система, пропагандног и његових метода, методолошки почива на књигама о пропаганди, попут: L. Doob, *Public opinion and Propaganda*, New York, 1948, 232–245; И. Илчев, *Родинаџа ми – љрава или не! ѳвњинополиџическа ѳропаџанда на балканскиџе сѳирани* (1821–1923), С., 1995, 413–423.

окренути свету. Разноврсност је посебно уочљиво поређењем прогимназијалних христоматија Мишева и Костова, са христоматијом Момчилова:

Аутор, разред, година издања	О Бугарској,	О свету	Општеобразовни и моралистички садржаји
М & К – I 1895	18	28	54
М & К – II 1890	22	36	42
М & К – III 1894	17	36	47
М & К – III 1902	32	31	37
Момчилов – IV-V 1895	44	20	36

Тематика текстова у прогимназијалним уџбеницима Мишева, Костова и Момчилова (у процентима).¹⁰⁸

Истовремено, Македонија је увек централна област бугарске представе о отаџбини, док је у Србији она само један од много елемената. Још је занимљивије да током прве деценије после Берлинског конгреса, Македонија уопште није део српског националног организма – традиција која се наставља током последње деценије XIX, и чак продужује до првих година XX века. Тек током 90-их година прошлог века, Македонија постаје пуноправан члан српске националне заједнице.

Чак и онда када се заједничке основне компоненте (историја, једнородно становништво, природне лепоте) поклапају, постоје разлике у између српске и бугарске представе о Македонији. Ако су у Бугарској ове компоненте сразмерно самосталне, у Србији влада синкретично јединство: историјска митологија је владајући основ, који прожима и природу и савремено становништво. Док су у Бугарској ове три компоненте налазе под већим или мањим утицајем рационализма „високе културе” свога времена, у Србији се отворено тежи фолклорном континуитету.

Разлика у представама није само суштинска, већ и просторно-географска. Малобројни српски одломци о Македонији посвећени су само неколицини симбола: Охрид, Прилеп, Шар и Вардар. Сви (осим донекле реке Вардар), груписани су у северозападном делу Македоније. И источни и јужни предели остали су необухваћени; не само Пирин, Места и Струма, већ и Сер, Солун и Ениџе-Вардар, остају изван српске области интереса. Бугарски текстови такође акценат стављају на одређене симболе попут Охридског језера и Пирин-планине; али су при том заступљени и остали крајеви Македоније, без крајњих југозападних (Костур, Лерин, Преспа) и југоисточних (Драма, Кавала). Ако српски аутори кроје своје симболе групишу на уском делу македонског простора, њихове бугарске колеге сликају пространу и велику област, представљајући је (скоро) у пуној географској ширини.

На тај начин, српски и бугарски уџбеници књижевности пружају нам значајне представе о механизмима и „опекама”, помоћу којих је грађено штиво

108 Д. Мишев и С. Костов, *Христоматија за долните класове на гимназиите и общинските класни училища*, т. I, 6 изд, Пловдив, 1895; т. II, Пловдив, 1890; т. III, 8 изд, Пловдив, 1902; И. Момчилов, нав. дело.

опште националне спознаје, представе о „замишљеном друштву”. Независно од различитих нијанси у степену сазнања, у равни државне директиве и настојања на пољу образовања, у обе земље одвијају се исти процеси.

Упоредо са привредним променама, све снажнијим присуством капитала као покретача економског и друштвеног развитка, јачањем његове политичке снаге и одговарајућих социјалних прерасподела, увећањем (политичког, привредног културног) значаја градова, наступа и време нације и општег национализма. У обе државе уџбеник књижевности јавља се као важан инструмент социјализације будућих грађана, кључан „канал” распрострањања вредности, представа и осећаја од којих се нација састоји. У обе земље се показало, да уџбеник није у строгом значењу речи плод „државе”, коју представљају више власти и њихови службеници. „Замишљену националну заједницу” у уџбеницима књижевности, градио је и компоновао аутономан интелектуално-просветни слој, који се састојао од гимназијских учитеља, универзитетских предавача, виших просветних администратора и слободних интелектуалаца. Та културно-педагошка елита међутим стоји у одређеном односу према држави, она схвата њену политику. Истицање и усађивање одређених вредности, стајало је у хармонији са државном политиком, али будући да је реч о процесу дубљег, трајнијег и дужег трајања, он је могао да се нађе и у нескладу са тренутним смером политике.

С бугарског превео
Владимир Јовановић

Naum Kajčev

How lovely you are, my country.

Educational systems in Serbia and Bulgaria between 1878 and 1912 had essentially different approaches to national identification on the Macedonian question. The basis of this difference lay in models of presentation applied in the respective textbooks. While Serbian way was mostly folk-historical, Bulgarian way was more rationalistic and in the manner of natural history, although abundant aberrations were present on both sides.

However both countries had something in common, and that was to avoid mentioning a decisive role of the state on the composition of textbooks. The link between the state policy and the syllabus was very subtle and was realized through mediators – cultural elite that made decisions about the contents of textbooks. Being involved in political processes itself, cultural elite took care of the state needs as well as the national tasks of the future generations. In the formation of national notions with school children it relied on two essentially different sources; folk heritage and tradition on the one hand and the achievements of the positivist learning on the other. However the syllabi could not be adequately synchronised with sudden and deep changes in the world of politics, nor could these changes be immediately reflected in textbooks. Textbook reading selection changed at a much slower pace than momentary political needs demanded.